

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranee
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 36, 2026, 1

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 36, 2026, 1

ISSN 1408-5348
e-ISSN 2591-1775

UDK 009

Letnik 36, leto 2026, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Gorazd Bajc, Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Aleksandr Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Urška Lampe, Avgust Lešnik, John Jeffries Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Andrej Rahten, Žiga Oman, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjevič, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Žiga Oman, Veronika Kos

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Cecilia Furioso Cenci (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*®

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 03. 2026.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS)

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza* / *This work is licensed under a* Creative Commons BY 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Denis Mancevič: Strateška dilema Kremlja in vpliv naftnih sankcij na vzdržnost ruskega financiranja vojne v Ukrajini 1 <i>Il dilemma strategico del Cremlino e l'impatto delle sanzioni petrolifere sulla sostenibilità del finanziamento russo della guerra in Ucraina The Kremlin's Strategic Dilemma and the Impact of Oil Sanctions on the Sustainability of Russia's Financing of the War in Ukraine</i>	Borut Juvanec: Flat Drystone Architecture in the Adriatic Basin 41 <i>Architettura piana in pietra a secco nel bacino adriatico Ploska arhitektura suhozida v jadranskem bazenu</i>
Tea Golob & Matej Makarovič: The Significance of Reflexivity in the Framework of Wider Societal Trends and Cycles: The Case of Slovenia in a Global Context 13 <i>Il significato della riflessività nel quadro di più ampie tendenze e cicli sociali: il caso della Slovenia in un contesto globale Pomen refleksivnosti v okviru širših družbenih trendov in ciklov: Primer Slovenije v globalnem kontekstu</i>	Marin Duić & Marko Rukavina: Plemićki gradovi u zaštićenim prirodnim područjima nacionalnih parkova i parkova prirode Republike Hrvatske: planiranje i integralna zaštita 59 <i>Castelli medievali nelle aree naturali protette dei parchi nazionali e dei parchi naturali della Repubblica di Croazia: pianificazione e tutela integrata Srednjeveški gradovi v zavarovanih naravnih območjih narodnih parkov in parkov narave Republike Hrvatske: načrtovanje in celovito varovanje</i>
Sergej Flere: The Nationalisation of History in Yugoslav and post-Yugoslav Medieval History Textbooks 29 <i>La nazionalizzazione della storia nei manuali di storia medievale jugoslavi e post-jugoslavi Nacionalizacija zgodovine v jugoslovanskih in pojugoslovanskih učbenikih srednjeveške zgodovine</i>	Luka Pulević & Simon Petrovčič: Eksperiment srednjeveškega modernizma: Vpliv na sodobno arhitekturo in gradbeno prakso 83 <i>L'esperimento del modernismo medievale: influenza sull'architettura contemporanea e sulla pratica edilizia The Experiment of Medieval Modernism: Influence on Contemporary Architecture and Building Practice</i>

Nikola Vojnović: Garnizon jugoslavenske narodne armije i razvoj masovnog turizma u Gradu Puli od 1965. do 1990. 109
La guarnigione dell'esercito popolare Jugoslavo e lo sviluppo del turismo di massa nella città di Pola dal 1965 al 1990
Garnizija Jugoslovanske ljudske armade in razvoj množičnega turizma v mestu Pulj med leti 1965 in 1990

Jasna Potočnik Topler, Aneja Rože Kravanja & Mateja Kregar Gliha: Literarne poti kot orodje ohranjanja dediščine in razvoja turizma: Primer poti Dragotina Ketteja 125
Itinerari letterari come strumenti di tutela del patrimonio e sviluppo del turismo: il caso del percorso di Dragotin Kette
Literary Routes as Tools of Preserving Heritage and Tourism Development: The Case of Dragotin Kette Route

Marko Vukčević: Dante Alighieri nel contesto storico-culturale del Montenegro a cavallo tra XIX e XX secolo 145
Dante Alighieri in the Historical and Cultural Context of Montenegro Between the Late 19th and Early 20th Centuries
Dante Alighieri v zgodovinskem in kulturnem kontekstu Črne gore med poznim 19. in zgodnjim 20. stoletjem
Kazalo k slikam na ovitku 161
Indice delle foto di copertina 161
Index to images on the cover 161

received: 2025-05-25

DOI 10.19233/ASHS.2026.07

GARNIZON JUGOSLAVENSKE NARODNE ARMIJE I RAZVOJ MASOVNOG TURIZMA U GRADU PULI OD 1965. DO 1990.

Nikola VOJNOVIĆ

Juraj Dobrila University of Pula, Zagrebačka 30, 52100 Pula, Croatia
e-mail: nvojnov@unipu.hr

ABSTRACT

This paper explores the relationship between the Yugoslav People's Army (YPA) garrison in Pula and the growth of mass tourism from 1965 to 1990. Although the military occupied a quarter of the city, tourism expanded as the YPA ceded southern coastal areas for development. Despite occasional friction between military patrols and visitors, the garrison significantly boosted the local economy. Army personnel utilized city amenities, while quarterly swearing-in ceremonies drew thousands of visitors, substantially increasing domestic overnight stays. This unique synergy helped Pula become Croatia's fifth-ranked tourist destination by the end of the period.

Keywords: Pula Garrison, Yugoslav People's Army, military facilities, mass tourism, accommodation capacities

LA GUARNIGIONE DELL'ESERCITO POPOLARE JUGOSLAVO E LO SVILUPPO DEL TURISMO DI MASSA NELLA CITTÀ DI POLA DAL 1965 AL 1990

SINTESI

L'articolo analizza il legame tra la guarnigione di Pola dell'Esercito Popolare Jugoslavo (EPJ) e lo sviluppo del turismo di massa in città tra il 1965 e il 1990. Sebbene i militari occupassero un quarto del territorio urbano, il turismo aumentò poiché l'EPJ cedette le aree costiere meridionali per lo sviluppo. Nonostante sporadici attriti tra le pattuglie militari e i visitatori, la guarnigione contribuì in modo significativo alla crescita dell'economia locale. Il personale militare usufruiva dei servizi della città, mentre le cerimonie di giuramento a cadenza trimestrale attiravano migliaia di visitatori, aumentando considerevolmente i pernottamenti a livello nazionale. Grazie a questa complessa sinergia, alla fine del periodo studiato, Pola divenne la quinta destinazione turistica della Croazia.

Parole chiave: Guarnigione di Pola, Esercito popolare jugoslavo, strutture militari, turismo di massa, capacità ricettive

UVOD

Razdoblje socijalističke Jugoslavije i Hrvatske, obilježavali su ubrzani i burni politički, ekonomski, sociokulturni procesi intenzivnih preobrazbi. Turizam kao izrazito heterogen i fragilan prostorni, socioekonomski i kulturni fenomen je, nakon obnove u Drugom svjetskom ratu razorene infrastrukture, snažne industrijalizacije praćene urbanizacijom, deruralizacijom i deagrarizacijom, postao jedna od okosnica transformacije naselja na hrvatskom priobalju (Curić, 1996, 318; Vukonić, 2005, 131–166; Taylor & Grandits, 2010, 9–13; Duda, 2010, 289–290). Pravce takvoga razvoja turizma, odredile su društveno-političke organizacije Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) na svom V. kongresu 1960. i Savez komunista Jugoslavije (SKJ) na IV. plenumu Centralnoga komiteta 1962. te IX. Kongresu 1969. koje su prepoznale njegovu važnost s naglaskom na značaj povećanja smještajnih kapaciteta i posljedično, deviznog priljeva (Marinović Uzelac, 2001, 490; Duda & Stanić, 2014, 175; Kranjčević, 2021, 1193–1194).

Istovremeno s političkim inicijativama i odlukama, pristupilo se izradi dvaju najvažnijih makroregionalnih prostornih planova za Jadransko primorje Jugoslavije i to *Regionalni plan Južnog Jadrana* i *Koordinacioni regionalni prostorni plan Gornji Jadran* te za ovo istraživanje bitan *Regionalni prostorni plan Istre* (Marinović Uzelac, 2001, 485–486). U navedenim planovima određene su zone namjene u priobalju i neposrednom zaleđu za izgradnju turistički i rekreacijskih objekata i područja. Prostorni i socioekonomski odnosi i odrazi koji su proistekli implementacijom ovih planova zadržani su do današnjih dana. Osim toga, ovim planovima predviđena je izrada prostorno-planske dokumentacije nižega ranga (jedna ili više tadašnjih općina i naselja) čijom su realizacijom i primjenom određeni modeli daljnjeg prostornog razvoja najvećeg dijela primorja Hrvatske.

U provedbi postavljenih ciljeva društveno-političkih organizacija koja je stručno osmišljena i determinirana u prostorno-planskoj dokumentaciji na svim razinama obuhvata, najznačajniji prostor na koji je pretendirao turizam u Hrvatskoj bila je Jadranska regija. No, poseban je problem bio što je ta regija znatnim površinama već bila zaposjednuta naseljima s pripadajućom valoriziranom okolicom. U tim naseljima zatečeni su formirani socioekonomski odnosi u postojećim morfološkim i funkcionalno-prostornim strukturama i zonama u kojima turizam nije nužno imao predviđenu razvojnu ulogu (Vresk, 2002, 49–50; Šimunović et al.,

2011, 33–41). Prostorni i socioekonomski izazovi implementacije turizma s pratećim djelatnostima u postojeće morfološke i funkcionalno-prostorne strukture, naročito su bili naglašeni u većim gradovima Jadranske Hrvatske¹ koji su, osim Dubrovnika, uz vrlo izraženu industrijsku i uslužnu funkciju, imali neprocjenjiv geostrateški značaj za obranu pa su u njima tijekom postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) bili stacionirani veliki garnizoni Jugoslavenske narodne armije (JNA) (Marijan, 2003; 2006; Kovačev et al., 2006; Nazor & Brigović, 2010; Dimitrijević, 2008; 2017; 2021). S obzirom na složenost hladnoratovske, blokovske podjele Europe nakon Drugog svjetskog rata i osjetljivost rješavanja svih otvorenih pitanja s Italijom, među kojima je granični spor bio povod nekoliko kriznih situacija s prijetnjom incidenata ili otvorenog oružanog sukoba (Dukovski, 2000, 162; Dota, 2011, 533), garnizon JNA u Puli imao je neprijeporan značaj u zaštiti državnih interesa SFRJ (Dimitrijević, 2008; 2017; 2021; Marijan, 2002; 2003; 2006; Nazor & Brigović, 2010; Dukovski, 2011, 259–261).

Stoga je cilj ovoga istraživanja utvrditi prostorne i razvojne interakcije garnizona JNA u Puli i brzorastućeg masovnog turizma, s naglaskom na razdoblje od 1965. do 1990. godine. Odabir ovoga razdoblja je logičan, jer se poklapa s, prema Vukoniću (2005), dva najintenzivnija razdoblja u povijesti hrvatskog turizma do stjecanja neovisnosti, a to su *Zlatno doba* (1965.–1975.) i *Novi znaci krize* (1975.–1991.).² Premda ovo drugo razdoblje ima pesimističan naziv, u to su vrijeme hrvatski, istarski i pulski turizam postigli najbolje rezultate u broju dolazaka i noćenja turista koji su premašeni tek u drugom desetljeću 21. stoljeća. Kakve su bile interakcije garnizona JNA i razvoja masovnog turizma u Puli, nameće se kao temeljno istraživačko pitanje u ovom radu.

U ostvarivanju cilja istraživanja i odgovora na temeljno istraživačko pitanje u radu je upotrebljavano nekoliko znanstvenih metoda, postupaka i alata. Tijekom istraživačkog postupka koristila se metoda analize znanstvene i stručne literature o razvoju funkcionalno-prostorne i morfološke strukture Pule u posljednjih 200 godina s posebnim osvrtom na publikacije o nastanku i razvoju garnizona te međusobnom odnosu vojne i turističke funkcije. Nadalje, naglasak u analizi bili su znanstveni i stručni radovi o suodnosu vojske i turizma u sličnim turističkim destinacijama u svijetu. Također, u drugoj etapi istraživanja upotrebljavani su statistički podaci o noćenjima i strukturi noćenja Republičkog zavoda za statistiku (RZS) u razdoblju od 1965. do 1990.

1 Veći gradovi Jadranske Hrvatske su Pula, Rijeka, Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik.

2 Ovo razdoblje završava 1991., ali odnos turizma i garnizona u toj godini zbog ratnih zbivanja u Hrvatskoj nema smisla razmatrati.

te podaci o posjetama i noćenjima u smještajnim objektima iz Arhive Arena Hospitality group d.d. (AHG), sljednika Radne organizacije (RO) Arenaturist (AHG, Registrator: Posjetioči i noćenja 1977.–1992.) koja je u promatranom razdoblju upravljalo gotovo svim smještajnim kapacitetima u gradu. U procjeni kompleksnog odnosa garnizona i masovnog turizma analizirane su prostorno-planska dokumentacija Pule i Istre te dokumentacija o grupama objekata i građevina JNA u Puli iz Arhive Upravnog odjela za urbanizam, investicije i razvojne projekte grada Pule (UOUIRP) kao i Službene novine Općine Pula. Nadalje, koristila su se 4 usmena izvora iz Pule koji su prikupljeni metodom polustrukturiranog intervjua poštujući pravo na anonimnost sudionika.³ Kao pomoćne metode, upotrebljavano je terensko istraživanje vojnih i turističkih objekata s elementima autoetnografije te kartografska analiza uz potporu GIS-a (aplikacija *QGIS 3.40.4*).

PROSTORNA I RAZVOJNA OBILJEŽJA GARNIZONA PULA JNA

Garnizon⁴ Pula JNA uvažavajući geopolitičke silnice i odnose nakon Drugog svjetskog rata, se prostorno i razvojno nastavljao na nasljeđe mletačke, francuske, austrijske, talijanske i njemačke izgradnje vojnih objekata i oblikovanje izdvojenih zona u gradu i bližoj okolini te neposredno, na morfološku i funkcionalno-prostornu strukturu Pule.

Garnizon do kraja Drugoga svjetskog rata

Najintenzivniji razvoj garnizona Pula odvijao se u razdoblju Austrije (1813.–1918.) (Perović, 2003, 13–15; Trogrlić & Stepanić, 2007, 17; Marsetić, 2012, 483–485), pri čemu se kao prijelomni događaji izdvajaju posjet austrijskog cara Franje Josipa I. Puli u siječnju 1850. nakon kojega počinju radovi na utvrđivanju grada te polaganje kamena temeljca za Arsenal u prosincu 1856. što predstavlja početak gradnje ratne luke i brodogradilišta (Marković, 2006, 219; Dukovski, 2011, 113). Premda ovi događaji označavaju začetak stvaranja garnizona i ratne luke, prvi austrijski vojni objekti, nadograđujući se na mletačko i francusko nasljeđe se grade 1820.–1850. (Marković, 2006, 226; Krizmanić, 2008, 11–44; 2009, 30–37). Razvoju ratne luke, brodogradilišta i garnizona pogodovali su povoljan oblik i relativna zatvorenost zaljeva,

duboko sidrište, blizina Brijunskih otoka kao rezervnog položaja ratne flote te neposredno zaleđe (Blažević, 1977, 1; Perović, 2003, 31–33; Marsetić, 2015, 345). Osim toga, na odabir Pule kao ratne luke utjecali su nestabilni i nepovoljni geopolitički odnosi nakon 1848. godine (Marković, 2006, 218; Dukovski, 2011, 112).

Prema prostorno planskoj i vojnoj dokumentaciji izrađenoj i oživotvorenoj u austrijsko doba, a koja se u nekoliko navrata nadopunjavala (1823., 1854., 1865., 1870. i 1904.), Pula je određena dominantna vojna funkcija s pratećim djelatnostima, a sve ostale urbane funkcije bile su u službi razvoja garnizona i obrani ratne luke (Cavrić, 2013, 82–83). Provedbom prostornih i ratnih planova na prostoru grada i šire okolice sagrađeno je 50 različitih utvrđenih i pratećih grupa vojnih objekata od čega 31 grupa u samoj Puli (Krizmanić, 2008; 2009). Ove građevine tvorile su fortificirani sustav odvojenih utvrda povezanih u tri fortificirane neprekinute linearne bojišnice (Krizmanić, 2005, 188; 2009, 60–62) ili tri obrambena prstena podijeljenih u 16 obrambenih odsjeka (Mandić, 2015, 107; Tatić, 2021, 29). Premda Safonov (1983, 100) i Blažević (1977, 7–9) navode i druge urbane funkcije, poput obrazovanja, znanosti i kulture, neprijeporna je dominacija vojne funkcije grada koja je uz vodeću ulogu ratne mornarice, obuhvaćala i kopnenu vojsku te zrakoplovstvo. Takvo razvojno i prostorno usmjerenje grada rezultiralo je da je već 1866. godine grad imao 10 128 vojnika i časnika, uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata (1910.) broj se popeo na 17 000, a konačno 23. svibnja 1915. kad je Kraljevina Italija objavila rat Austro-Ugarskoj, uže područje garnizona Pula brojao je 42 500 vojnih osoba, a šire područje 59 320 (Blažević, 1977, 5; Safonov, 1983, 102; Krizmanić, 2009, 61).⁵

U razdoblju talijanske vlasti u Puli može se utvrditi kontinuitet dominacije vojnog sektora i industrije u funkcionalno-prostornoj i morfološkoj strukturi grada koji se intenzivirao ulaskom Italije u Drugi svjetski rat 1940. Međutim, intenzitet tog kontinuiranoga razvoja iz doba Austrije se zbog izmijenjene političke, ekonomske i strateške situacije, znatno smanjio pa se Arsenal koji je u prijašnjem razdoblju imao glavnu razvojnu ulogu, u međuraću sveo na servis i remont brodova, a tek nakon izbijanja rata njegovo je značenje povećano. No, dominantno značenje garnizona i u ovom je periodu ograničavalo nesmetan razvoj

3 Sudionici su pristali na razgovor, često u neformalnom obliku, pod uvjetom da se ne spominju imena i da se razgovor ne snima. U tu svrhu korištene su pisane zabilješke. S obzirom na dnevopolitičke kontroverze koje u hrvatskoj općoj i stručnoj javnosti izaziva uloga JNA u raspadu SFRJ, ovaj preduvjet je morao biti uvažan.

4 Garnizon je jedinstven naziv za sve vojne postrojbe smještene u jednome mjestu ili na nekom području kako bi se osigurala njegova obrana i nadzor; garnizon je i mjesto na kojem je smještena posada (Hrvatska enciklopedija, 2025).

5 Safonov (1983) za pomorsko područje Pula koje se prostiralo od rta Savudrija (Lako) na sjeverozapadu Istre do Kvarnera, utvrđuje za lipanj 1915. broj od 1410 časnika i 51 840 vojnika kopnene vojske te 1000 časnika i 5070 mornara Ratne mornarice.

grada (Nefat, 2004, 193–194; Marsetić, 2006, 93). Njemački garnizon Pula koji je formiran u rujnu 1943. i trajao do svibnja 1945. zbog situacije na Sredozemnom bojištu utvrđivao se i koncentrirao snage u namjeri da prevenira ili odbije potencijalni zračno-pomorski desant i prodor savezničkih snaga u Istru i dalje prema Austriji. Posljedice toga bila su 22 zračna napada i bombardiranja grada od strane savezničke avijacije s ljudskim žrtvama i golemom materijalnom štetom na gospodarskim i stambenim zgradama koja su trajno utjecale na morfologiju Pule (Mandić, 2005; Marsetić, 2006; Dukovski, 2011, 370–372; Buršić, 2011, 528).

Garnizon u doba Jugoslavije

Pula je u sklopu Zone A od lipnja 1945. do sredine rujna 1947. bila pod angloameričkom vojnom upravom, dok su neposredna okolica grada, ostatak Istre i Rijeka pripali Zoni B pod kontrolom Vojne uprave Jugoslavenske armije (Dukovski, 2000, 171; Mikolić, 2003, 370; Buršić, 2011, 537). Po završetku Pariške mirovne konferencije potpisani su 10. veljače 1947. mirovni ugovori između Italije i Jugoslavije kojima se ukidaju Zone A i B, a Pula u cijelosti pripada Jugoslaviji. U konačnici, angloamerička vojna uprava završava 15. rujna 1947. kada grad napuštaju britanski vojnici te Pula službeno postaje dio Jugoslavije (Buršić, 2011, 582).

Snage Jugoslavenske armije (JA) 15. i 16. rujna 1947. ulaze u grad, a taj događaj označava početak djelovanja garnizona koji je trajao sve do odlaska JNA iz Pule u prosincu 1991. (Dimitrijević, 2017, 58, 216; Dukovski, 2024, 45). Kao i u austrijskom razdoblju, morfološka i funkcionalno-prostorna struktura Pule najvećim su dijelom bila podređena garnizonu koji se sastojao od tri glavne komponente. Jugoslavenska ratna mornarica (JRM) imala je središnju ulogu, premda su ovdje bile raspoređene značajne snage Kopnene vojske (KoV) i Jugoslavenskog ratnog zrakoplovstva (JRZ) (Marijan, 2003; 2006; Dimitrijević, 2008; 2017; 2021; Nazor & Brigović, 2010; Dukovski et al., 2018, 309–311; Dukovski, 2024, 43–44). Uz navedeno, Pula je bila i vojni nastavni centar (Kovačev et al., 2006, 55, 73; Nazor & Brigović, 2010, 419). O značaju grada za obranu SFRJ, premda pulski garnizon nije posebno izdvojen, piše Dimitrijević (2017, 216): „Tako je Pula od 1947. postala jedan od važnijih središta JRM“. Štoviše, u konstantnim reformama nadležna Uprava Generalštaba JNA i Savezni sekretarijat za

narodnu obranu (SSNO) su izrađivali organizacijske i ratne planove⁶ u kojima se garnizonu Pula predviđala identična uloga⁷ (Dimitrijević, 2008; 2017; 2021; Marijan, 2006; Nazor & Brigović, 2010). U podređenost većine urbanih funkcija Pule garnizonu JNA i, za hladnoratovsko razdoblje donekle razumljivu konspirativnost, može se proniknuti uvidom u Generalni urbanistički plan grada Pule 1960. – 1966., Generalni urbanistički plan grada Pule te Prostorni plan Općine Pula 1978. – 1983. (Krizmanić, 2009, 249). Na tematskim geografskim kartama koje prikazuju plan namjene gradskih površina, vojne zone nisu označene kao izgrađene zone, već kao zone makije, zimzelene ili listopadne šume (Urbanistički institut SRH, 1964; Urbis 72, 1983; Zavod za prostorno planiranje i pripremu zemljišta, 1987), a takva je praksa bila i u drugim garnizonima JNA (Stilinović et al., 2014). Konačno, koliko je garnizon u tom razdoblju ograničavao grad govori sljedeće:

Kao i početkom stoljeća, tako je i tada Pula bila „puna“, ali vojske. To je bila njezina povijesna sudbina. Nakon sjedinjenja, pretvorena je u veliku vojarnu i pomorsku bazu. Koliko je to bilo dobro u održavanju gradskoga, lokalnoga gospodarstva, uslužnih djelatnosti, infrastrukture, toliko je vojska smetala u urbanističkom smislu. Urbanistički su se planovi morali prilagoditi planovima vojske, a ne građanstva, što bi bilo logičnije; vojni se objekti nisu mogli prenamijeniti ni onda kada su postali nepotrebni, a vojska se, vrlo često, nadalje ponašala kao čuvar pravovjernih ideologijskih obrazaca i dogmi. (Dukovski, 2011, 259–261)

Garnizon JNA u Puli u razdoblju od 1947. do 1991. je koristio sve pojedinačne zone i lokacije koje su koristile austrijske, talijanske i njemačke oružane snage. Svi fortifikacijski objekti koji su u tri prstena sagrađeni za vrijeme Austrije, JNA je preuzela i zadržala do samoga kraja, premda neke od njih nije uopće koristila (Krizmanić, 2009, 168). U tom periodu, sukladno funkciji i značaju garnizona u ratnim planovima SFRJ, podignute su brojne nove građevine različitih namjena.⁸ Dosadašnje publikacije o garnizonu nakon 1947. ne bave se brojem i veličinom vojnih objekata, osim procjene u kojoj se, ne koristeći službeni izvor, navodi 143 objekta i 15 velikih kasarni (Petrović, 2021, 2). U ovu procjenu nisu uključeni obiteljski stanovi za profesionalno vojno osoblje i

6 To su ratni planovi: Čelik (1947.), Biser (1949.) uključujući mobilizacijske planove Jadran i Zvijezda, Kremen (1950.), Drvar (1959.), Drvar II (1964.), Snaga (1966.), Rudo (1973.) i Jedinstvo (1986/87.) s podvarijantama Jedinstvo 2 (1990.) i Jedinstvo 3 (1991.).

7 Bez obzira na česte promjena naziva (vojnopomorsko područje, zona ili sektor), garnizon Pula prostorno je pokrивao Sjeverni Jadran.

8 Najčešće građevine bile su zgrade za stanovanje vojnika, upravne zgrade, radionice, stražare, skladišta, kuhinje, restorani, bunker, sanitarni čvorovi, ambulante, garaže i slično.

njihove obitelji. Prema dokumentacijama *Pregled situacija po grupama objekata na sektoru Vojno-pomorskog sektora (VPS) Pula* (UOUIRP VPS Pula) i *Tehničke knjižice nepokretnosti visokogradnje* (UOUIRP Garnizon Pula) može se procijeniti da je na prostoru garnizona Pula JNA (grad Pula i neposredna okolica) bila raspoređena 41 grupa objekata u sklopu kojih je zatečeno iz ranijih razdoblja, nadograđeno, adaptirano ili novosagrađeno 400 registriranih građevina, dok su u obuhvatu Vojnopomorskog sektora (VPS) Pula bile još 174 građevine.⁹ Procjena je da su grupe objekata unutar današnjih granica grada zauzimale više od 1300 Ha što je gotovo četvrtina površine Pule.¹⁰ Najveći udio u površini kao potpuno zatvoren dio grada imale su vojne zone Vallelunga (kasarna 1. maj) na sjeveru Pulskog zaljeva (201 Ha) i Muzil (kasarna Sergeja Mašere) na jugu Pulskog zaljeva (170 Ha). Potpuno zatvorena zona zbog svoje rezidencijalne funkcije za Predsjedništvo SFRJ, bili su, do 1984., otočje Brijuni na kojem se nalazilo sedam grupa objekata s ukupno 27 građevina različite vojne namjene (UOUIRP Garnizon Pula). Dio građevina je JNA, vrlo postupno i ne odričući se vlasništva, prepuštala gradu, a primjeri za to su grupa objekata u Kranjčevićевой ulici, kasarna Ivan Goran Kovačić i otok Sveti Andrija koji su ustupljeni Brodogradilištu Uljanik. Dio svojih vojnih objekata JNA se odrekla da bi se na tom mjestu gradili stanovi za vojno osoblje (Gradska četvrt Stoja) (UOUIRP VPS Pula).

Procjenjuje se da je na području grada i neposredne okolice u zadnjem desetljeću postojanja garnizona Pula JNA, a neposredno prije donošenja prve verzije plana *Jedinstvo* 1987. (Marijan, 2003; Dimitrijević, 2008), bilo smješteno približno 17 000 vojnika na odsluženju vojnog roka te časnika i dočasnika svih rodova i službi JNA (Dukovski et al., 2018, 309–310; Dukovski, 2024, 43–44). Također se, temeljem broja stanova, procjenjuje (Petrović, 2021, 2) da je na prostoru grada živjelo sa svojim obiteljima 2200 časnika i dočasnika. Broj od 17 000 vojnih osoba u garnizonu je gruba procjena, jer su u Puli i neposrednoj okolini na redovitim vojnim vježbama svake godine boravili rezervni vojnici, časnici i dočasnici iz drugih dijelova SFRJ (Informator 1, 2025).

Uz dominantnu ulogu garnizona JNA u morfološkoj i funkcionalno-prostornoj strukturi grada, sličan utjecaj imala je industrija koja je od samih začetaka, velikim dijelom bila interesno povezana s vojskom te je zaposjela znatne površine grada. U Puli su se od sredine 19. stoljeća do 1990. razvijale brodograđevna, strojarska, prehrambena,

tekstilna, obućarska, građevinska, kemijska te industriju stakla i namještaja (Blažević, 1977, 6–7; Vojnović, 2002, 117–118; Dukovski, 2011, 273–274).

Obilježja razvoja turizma Pule

Dominantna uloga garnizona i favoriziranje industrije s pratećim djelatnostima u funkcionalno-prostornoj i morfološkoj strukturi grada Pule, neposredno se odrazila na marginalan položaj i vrlo usporen razvoj turizma u doba Austrije, Italije i prvih dvadeset godina jugoslavenske vlasti. Blažević (1984, 90; 1987, 35) konstatira da je početak turizma prethodio brzorastućoj vojnoj i industrijskoj funkciji grada, jer je 1828. angažiran vodič Giovanni Carrara te je tiskana publikacija za posjetitelje Pule Pietra Kandlera 1845., no unatoč tome, turizam je bio u sporednoj razvojnoj ulozi. Izgradnja devet hotela do 1914. (Vukonić, 2005, 237), među kojima je prestižnu ulogu brojem postelja imao prvi moderni hotel *Riviera* iz 1908., nadomak željezničkog kolodvora, nije bitnije utjecala na temeljno razvojno i funkcionalno usmjerenje grada (Blažević, 1977, 3; Krizmanić, 1976, 69; 2005). Izuzetak od usporene turistifikacije Pule i neposredne okolice su otoci Brijuni koji su snažno transformirani pod utjecajem turizma, premda su imali i značajnu vojnu funkciju (obrambene utvrde). No, upravo zbog svoje ekskluzivnosti i elitističkog pristupa u turizmu održavanog sve do 1984. (SNOP, 1984; Blažević, 1984, 95; Duda & Stanić, 2014, 174) te rubnog položaja u odnosu na gradsku jezgru, Brijuni nisu mogli značajnije utjecati na dominantnu vojnu funkciju Pule.

Doba Italije je za turizam u cijeloj Istri najvećim dijelom značio stagnaciju i propadanje, unatoč proklamiranim intervencijama i pokušajima vlasti s ciljem poticanja putovanja i afirmacije turističkih aktivnosti (Vrtačnik, 2005; Zadel & Rudan, 2015, 164). Štoviše, kao simbol stanja turizma u gradu predstavlja prenamjena najvrjednijeg pulskog hotela iz doba Austrije, *Riviere*, 1939. u školu za carinike (Blažević, 1987, 263). Razaranja Pule i Brijuna u Drugom svjetskom ratu kao posljedica savezničkih zračnih bombardiranja dodatno su obezvrijedili ionako slabiju turističku funkciju grada.

Svekolika obnova grada, uz jačanje uloge vojske i industrije u funkcionalno-prostornoj i morfološkoj strukturi, bio je u prvih petnaest godina jugoslavenske vlasti apsolutni prioritet (Krizmanić, 1976, 71; Dukovski, 2000, 182; 2011, 255). Premda je već 1945. osnovana Oblasna uprava hotela za

9 To su grupe objekata i građevina u Umagu i Pazinu te otocima Lošinj, Iloviku, Susku, Premudi, Unijama i Molatu.

10 Zbog dvostruke, civilne i vojne namjene, Aerodrom Pula čija je površina 233,2 Ha, nije uvršten.

Istru te se pristupilo obnovi postojećih smještajnih kapaciteta (Blažević, 1984, 164; Dukovski, 2000, 181), prekretničko razdoblje za razvoj turizma Pule nastupa nakon odluka društveno-političkih organizacija (SSRNJ i SKJ) od 1960. do 1969. te izrade prostornih planova sa smjernicama njihove provedbe. Najvažniji prostorni planovi na kojima se zasnivao početak i daljnji razvoj masovnog turizma u Istri i Puli bili su *Generalni urbanistički plan grada Pule 1960. - 1966.* (Urbanistički institut SRH, 1964), *Regionalni prostorni plana Istre (RPPI)* (Urbanistički institut SRH, 1969) i *Koordinacioni regionalni prostorni plan Gornjeg Jadrana* (Urbanistički institut SRH, 1972). Potonja dva plana predviđela su na području Istre podizanje broja smještajnih kapaciteta na 302 000 postelja od čega 46% u hotelima i sličnom smještaju. RPPI je predvidio za šire gradsko područje Pule 99 500 postelja, a za uže područje grada 28 000, od čega 13 000 u hotelskom i sličnom smještaju.

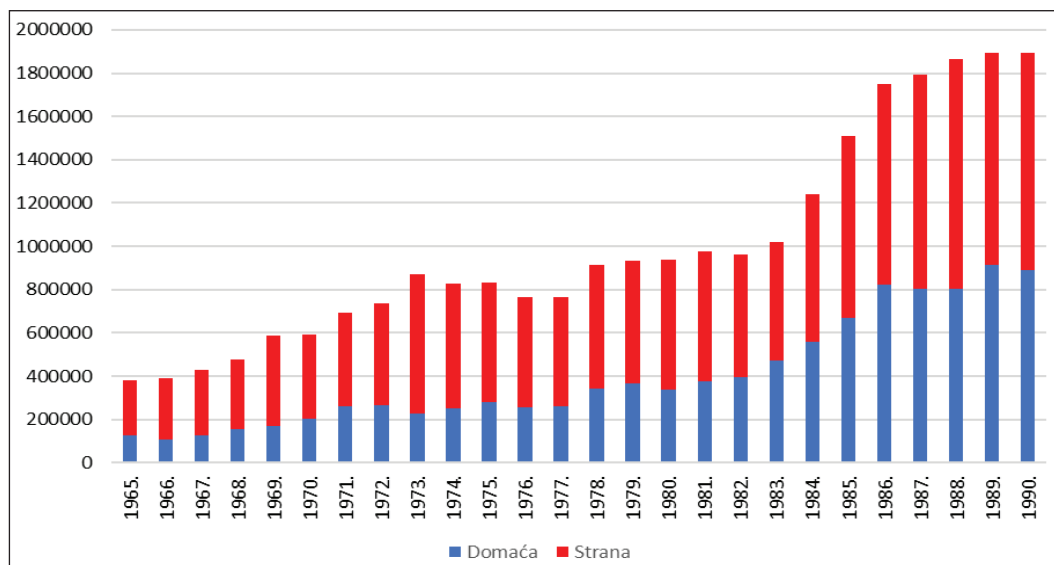
Sukladno planiranoj izgradnji na području Pule i neposrednoj okolici, u relativno kratko vrijeme (od 1962. do 1987.), podignuto je dvadeset hotela, kampova i turističkih naselja (Tablica 1) koji su najvećim dijelom 1974. poslovno objedinjeni u RO Arenaturist. Smještajni kapaciteti su prostorno raspoređeni u južnim dijelovima grada, većinom udaljeni od vojnih i industrijskih zona (Vunjak, 1980, 6; Blažević, 1984, 166; Vojnović, 2002, 118). Turizam se u Puli zasnivao na dvije skupine turističkih atraktivnosti. Prvu skupinu čine prirodne atraktivnosti koje su pogodovala tada dominantnom modelu turizmu *Sunca i mora* (*Sun and sea tourism*), odnosno ljetnom, odmorišnom turizmu u kojoj se ističu obala duljine 44,3 km (Bez Brijuna), more pogodno za kupanje i drugu priobalnu rekreaciju tijekom najmanje četiri mjeseca, umjereno topla vlažna klima s vrućim ljetom (Cfa podtip klime) te prirodna i kultivirana vegetacija. Drugu skupinu čine antropogene atraktivnosti: zaštićena spomenička baština iz antičkoga, srednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja, muzeji i kulturne manifestacije. Ova skupina je najvećim dijelom smještena u povijesnoj jezgri Pule (Blažević, 1977, 7; Vojnović, 2012a, 116; 2012b, 756–757).

Intenzivna izgradnja smještajnih objekata u Puli i neposrednoj okolici u razdoblju *Zlatnog doba* hrvatskog turizma (Vukonić, 2005), odrazila se posljedično na konstantan porast broja noćenja turista u gradu (Graf 1). Prema podacima iz publikacije *Promet turista u primorskim mjestima/općinama* Republičkog zavoda za statistiku (RZS, 1966–1991) u razdoblju od 1965. do 1990., ukupan broj noćenja turista u Puli je porastao sa 379 631 na 1 892 311, po prosječnoj godišnjoj stopi od 5,3%. Premda je u ovom periodu bilo kriznih momenata izazvanih vanjskim socioekonomskim

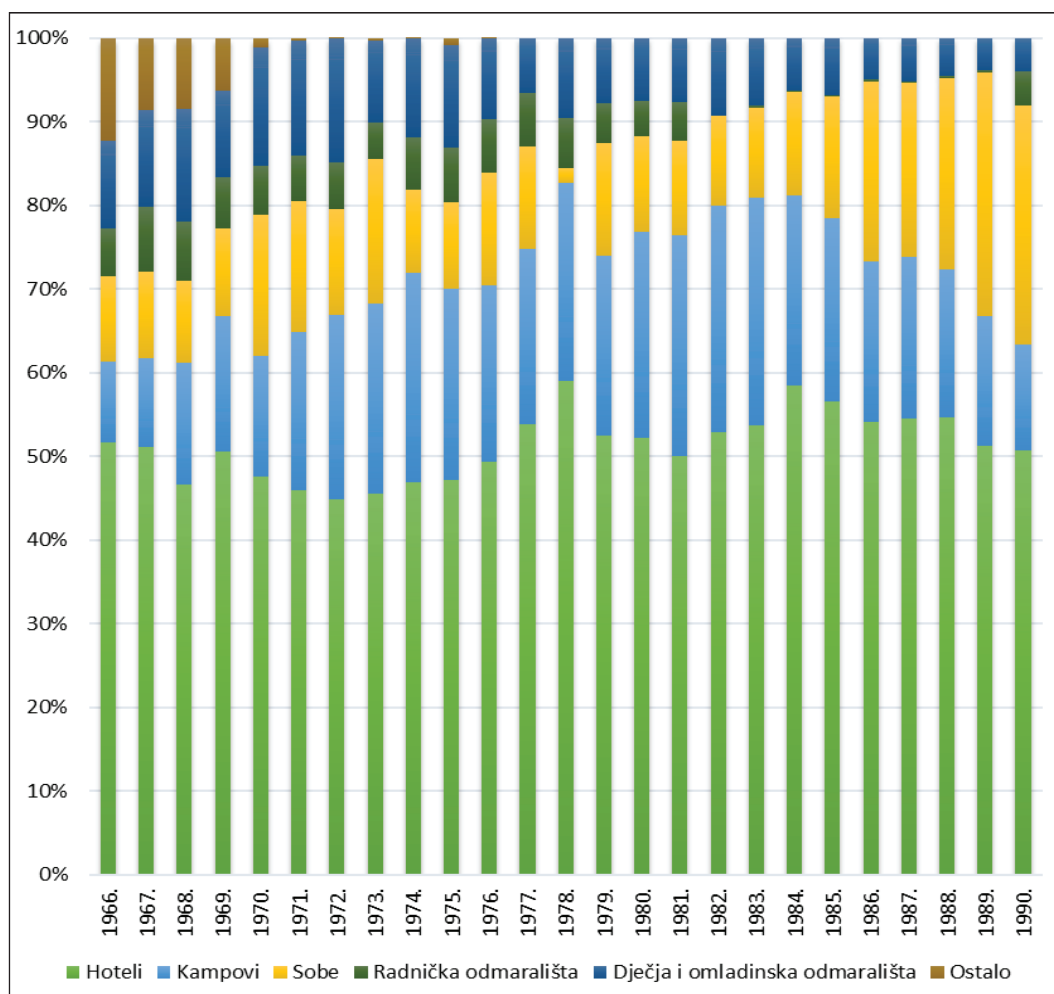
Tablica 1: Smještajni objekti u širem gradskom području Pule i godina izgradnje (Izvor: Vunjak, 1980; RO Arenaturist, 1990; RO Puljanka, 1990).

Objekt	Godina izgradnje
Hotel Riviera	1908.
Turističko naselje Ribarska koliba	1960.
Horizont Holiday Village (Zlatne Stijene)	1962.
Verudela Beach & Villa Resort	1963.
Hotel Park	1963.
Kamp Ribarska koliba	1963.
Kamp Indije	1964.
Kamp Runke	1965.
Kamp Medulin	1966.
Splendid Resort (Hotel Splendid)	1967.
Kamp Stupice	1968.
Kamp Stoja/Turističko naselje Valovine	1968.
Hotel Medulin	1969.
Hotel Holiday (Mutila)	1969.
Ai Pini	1969.
Hotel Belvedere	1970.
Kamp Kažela	1971.
Hotel Brioni	1972.
Hotel Pula	1976.
Punta Verudela Resort	1983.
Hotel Palma	1985.
Hotel Histria	1987.

i geopolitičkim faktorima (Blažević, 1984, 123; Vukonić, 2005; Dota, 2011; Dukovski, 2011) na koje grad nije mogao utjecati, to nije značajnije poremetilo rastuću važnost turizma u morfološkoj i funkcionalno-prostornoj strukturi Pule. Rekordan ukupan broj noćenja turista zabilježen je 1989. kada je ostvareno 1 894 071 noćenje što je Pulu svrstalo na peto mjesto u Hrvatskoj, iza Poreča, Dubrovnika, Umaga i Rovinja. Među ovim destinacijama, Pula je imala najveći udio noćenja (48,2%) domaćih turista (Turisti iz SFRJ) što se jednim dijelom može protumačiti utjecajem industrijske, ali i vojne funkcije. Iste godine, u Poreču i Rovinju domaći turisti ostvarili su samo 19%, a Dubrovnik i Umag 39% (RZS, 1966–1991).

Graf 1: Broj domaćih i stranih noćenja u Puli 1965.–1990. (Izvor: RZS, 1966–1991).

Graf 2: Udio noćenja po vrstama smještajnih kapaciteta u Puli 1966.–1990. (Izvor: RZS, 1966–1991).

U strukturi ukupnih noćenja po vrstama smještajnih kapaciteta (Graf 2) u razdoblju od 1966. do 1990. (RZS, 1967–1991) izrazito dominiraju noćenja ostvarena u hotelima i njima srodnim kapacitetima. Ovakva je struktura noćenja posve razumljiva, jer je dio pulskih hotela i sličnih smještajnih objekata s obzirom na broj stanovnika, vojno i industrijsko značenje grada te brzorastući turizam, bio otvoren tijekom cijele godine, dok su ostali objekti, poslujući po modelu ljetnog, odmorišnog turizma (*Sun and sea tourism*) bili otvoreni samo u ljetnim mjesecima (AHG, Registrator Posjetioci i noćenja 1977.–1992.).

ODNOS GARNIZONA JNA I MASOVNOGA TURIZMA

Odnos garnizona i ekspanzije masovnoga turizma u Puli nemoguće je pojasniti isključivo unutar prevladavajućeg povijesnog narativa i još uvijek prisutnih političkih kontroverzi oko raspada i nestanka SFRJ uključujući ulogu JNA u tim procesima (Dimitrijević, 2008; Dukovski, 2011; Dukovski et al., 2018; Marijan, 2001; 2002; 2003; 2006; 2008; Nazor & Brigović, 2010). U Puli se u promatranom razdoblju od 1965. do 1990. razvio vrlo specifičan i isprepleten odnos vojske i turizma koji su, uz industriju, bili najvažniji pretendenti na iste gradske zone. Slični garnizoni, poput otoka Visa i Lastova (Razović & Tomljenović, 2015, 26) imali su značajne restrikcije uključujući zabranu stranih turista ili, kao što je slučaj Fažane i Brijuna u susjedstvu Pule, njihovog strogog ograničavanja (Duda & Stanić, 2014, 180). Unatoč neospornoj činjenici da je po svim obilježjima imala funkciju obrambenog grada (Ashworth, 1991), u Puli se dvadeset pet godina ostvarivao suživot garnizona i masovnog turizma. Taj je socijalni, ekonomski, prostorni i kulturni suživot imao svoje negativne i pozitivne interakcije koje su uvažavajući geopolitičke i povijesne posebnosti i različitosti, bile obilježja garnizona u drugim dijelovima svijeta (Butler & Baum, 1999; Paloyo et al., 2010; Schumann, 2012; Lee et al., 2014; Kardov, 2014a).

Pretendiranje vojske, industrije i turizma kao tri najvažnije funkcije Pule na iste dijelove grada bio je gotovo nerješiv prostorni i razvojni problem u ovom razdoblju. Primjerice, ratna mornarica, brodograđevna i srodne industrijske grane te ljetni, odmorišni turizam bili su istovremeno pretendenti

na obalni pojas i akvatorij kao najvažnije resurse i lokacijske faktore. Izazov je bio tim veći što je u hladnoratovskom razdoblju opća tendencija tadašnjih oružanih snaga u Europi bila povećanje površina vojnih zemljišta (Childs, 1997, 99; Perković & Jukić, 2023, 256). Prostorni planovi Istre i Pule, programi razvoja te gradske odluke predviđale su za manje perspektivne vojne zone prenamjenu u turističko zemljište i napuštanje Pulskog zaljeva (SNOP, 1967; 1974; Lazar, 1980, 198),¹¹ ali je JNA vrlo sporo i uz brojne imovinsko-pravne kompromise prepuštala dio vojnih zona gradu. Prepuštanje zone u južnom dijelu grada (poluotok Verudela) bio je osnovni preduvjet za izgradnju turističkih smještajnih objekata (Krizmanić, 2009, 167; Kardov, 2014b, 103).¹² Nasuprot tome, zone na sjevernom obalnom obodu grada i prostor priobalja Fažane i Brijuna imali su i dalje važno vojno i sigurnosno značenje pa se tu razvijao isključivo domaći turizam unutar dječjih i omladinskih te odmarališta službe javne i državne sigurnosti i invalida (Duda & Stanić, 2014, 182–183).

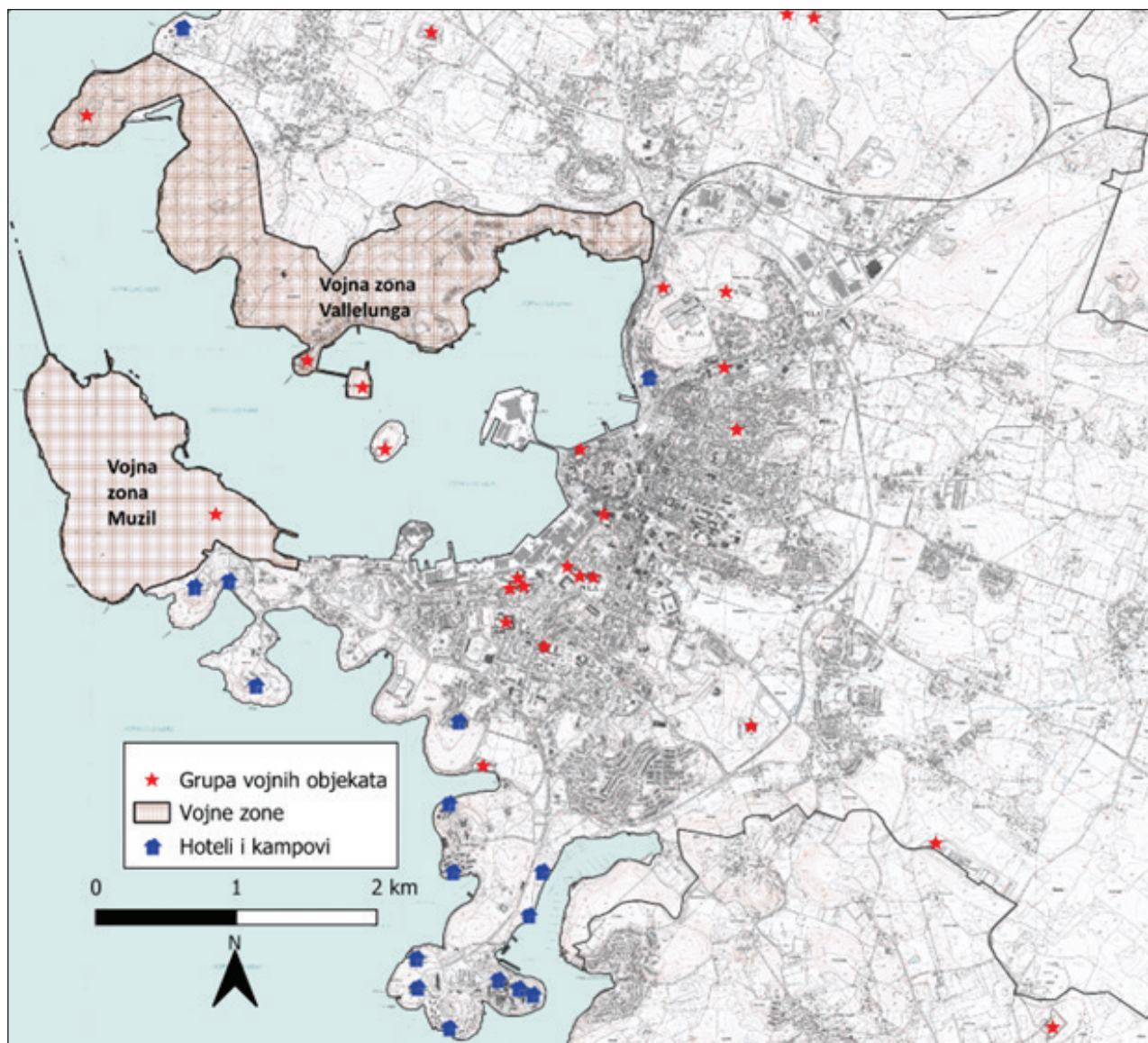
Pretenzije na iste zone, uz kompromise i ustupke, imale su prostorne odraze na lokacijama gdje su graničile grupe vojnih objekata i građevina s turističkim smještajnim kapacitetima (Slika 1) što je u uvjetima, s aspekta JNA, razumljive stroge konspirativnosti, predstavljalo značajan sigurnosni izazov. Postojale su dvije skupine takvih lokacija. Prvu skupinu činile su lokacije dodira kulturnih turističkih atrakcija u gradskoj jezgri (kulturno-povijesni spomenici i muzeji) i objekata JNA poput Komande VPS Pula i Doma JNA. Druga su mjesta dodira turističke zone Stoja – Valovine i vojne zone Muzil (Slika 2). Ova turistička zona je, uz Stari grad, bila proglašena atraktivnim područjem građevinskog zemljišta (SNOP, 1988) što je dodatno poticalo turistifikaciju. U jeku turističke sezone na ovom mjestu dodira vojnog i turističkog zemljišta bilo je slučajeva privođenja kupaca od strane straže JNA zbog nehotičnog prelaska u vode vojne zone.¹³ Osim ovakvih primjera, JNA je provodeći redovite aktivnosti obuke tijekom cijele godine dolazila u doticaje s turistima. Borbeni zrakoplovi JRZ su, danju tijekom ljetne sezone, u niskom letu nadlijetali turističke zone ili su duge kolone vojnih vozila prolazile kroz šire središte grada na putu prema poligonima u okolici (Informator 2, 2025).¹⁴

11 U *Odluci o zaštitnom obalnom pojasu Općine Pule* iz 1974. vojnoj zoni Vallelunga (kasarna 1. maj) na sjeveru Pulskog zaljeva predviđala se prenamjena u centar nautičkog turizma (Marina Pula) djelomično ostvarena tek 2022.

12 JNA je prepustila građevine i zemljište (tzv. slobodne površine) u gradskim četvrtima Stoja i Veruda pulskim turističkim poduzećima, ali uz naplatu najamnine. Na sve objekte iz doba Austrije ostala je uknjižena kao vlasnik do kraja 1991.

13 Dolazilo je do bizarnih situacija, jer su među pravednim kupcima gotovo uvijek bile lokalne djevojke i mladići čiji su očevi radili u JNA pa su ubrzo svi bili pušteni.

14 Apsurdnost stroge konspirativnosti koju je provodila JNA očituje se iz dva primjera. Putnički brodovi s turistima i rekreacijska plovila koja su pristajala u Pulu prolazili su neposredno uz obalu kasarni 1. maj i Sergej Mašera. Isto tako, putnički zrakoplovi sa stranim turistima svakodnevno su prilikom taksiranja u pulskoj zračnoj luci prolazili pokraj stajanki borbenih zrakoplova JRZ.

Slika 1: Prostorni raspored hotela, kampova, grupa vojnih objekata i zona JNA u Puli (Izvor: Prema kartografskoj podlozi Državne geodetske uprave izradio N. Vojnović).

Koncepcija općenarodne obrane i vojna doktrina u Jugoslaviji prema kojoj su narod i njegova vojska povezani kao jedinstvena cjelina u ratu i miru (Bebler, 1985, 136–137; Prijić, 1988; Marijan, 2021) ostvarivana je u garnizonu Pula kroz različite oblike suradnje s gradom. Unatoč ideološkog predznaka i svrhe povezivanja lokalnoga stanovništva i garnizona, sudjelovanje JNA u prevenciji i spašavanju od elementarnih nepogoda, humanitarnim, kulturnim i sportskim manifestacijama te radnim akcijama čišćenja i uređivanja javnih gradskih površina (Boščak, 1966; Kozličić, 1985) indirektno je pomagalo razvoju Pule kao destinacije masovnog turizma. S obzirom da je garnizon doprinio

zapošljavanju, jačanju lokalnog gospodarstva i infrastrukture (Dukovski, 2011, 260), to se direktno odražavalo na pulski turizam.

Nekoliko je direktnih doprinosa garnizona turizmu i ugostiteljstvu Pule. Prvi doprinos bilo je provođenje slobodnog vremena vojnika na odsluženju obveznog vojnog roka, a ostvarivao se izlascima u grad, najčešće srijedom i subotom (Grupa autora, 2013). Izlazak se mogao odobriti četvrtini vojnika od ukupnog broja u garnizonu (SSNO, 1985, 125) što bi za pulski garnizon iznosilo oko 4000 vojnika po izlasku. Prilikom tih izlazaka vojnici su masovno posjećivali ugostiteljske objekte, prodavaonice, kina, zabavne klubove i druge sadržaje, pa su u užem

središtu grada tih dana prevladavali u svim javnim objektima (Informator 3, 2025). Nadalje, vojnici su putem brošure *Moj garnizon Pula* (Borščak, 1966; Kozličić, 1985) informirani i poticani da individualno ili skupno posjećuju kulturno-povijesne spomenike i druge turističke atrakcije Pule (Slika 3).

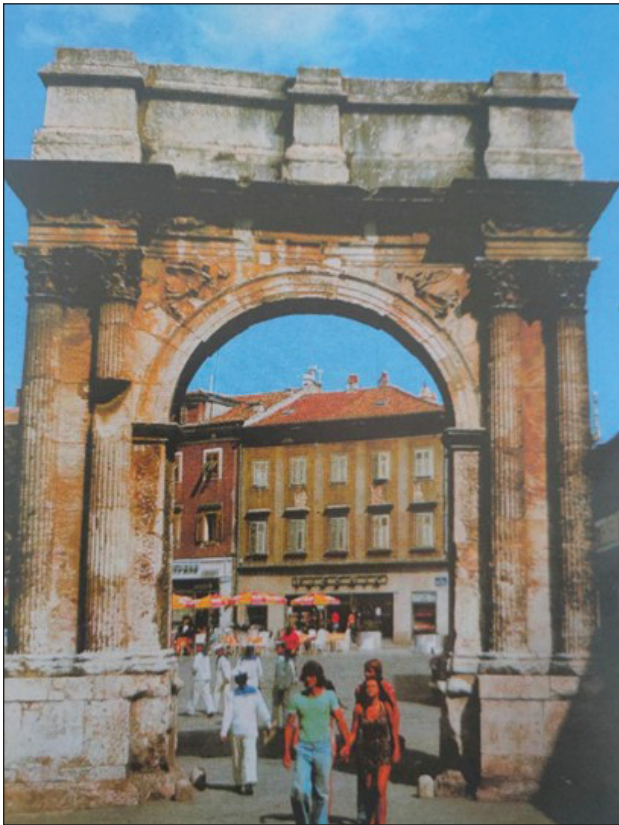
Drugi doprinos turizmu je odredba da se vojnicima na odsluženju vojnoga roka prilikom posjeta roditelja, supruge ili iznimno zaručnice (Slika 4), odobravao izvanredni izlazak u grad (SSNO, 1985, 126) što je moglo uključivati jedno noćenje u nekom od gradskih hotela ili privatnih apartmana. Ovakvi izvanredni izlasci mogli su se odobriti do dva puta mjesečno. Na ovaj su se način, uz posjete povezane s pulskom industrijom ili sličnih poslovnih razloga, popunjavali smještajni kapaciteti izvan ljetne turističke sezone pa je dio njih, poput hotela

Riviere, ostvarivao znatno više noćenja domaćih od stranih turista (AHG, Registrator Posjetioci i noćenja 1977.–1992.)

Konačno, garnizon je doprinosio turizmu prilikom organizacije i provedbe vojnih manifestacija davanja svečane obaveze (SSNO, 1985, 226). U garnizonu Pula te su se manifestacije od 1985., uvođenjem obveznog vojnog roka u trajanju od 12 mjeseci (Marijan, 2006, 31), održavale četiri puta godišnje, u kasarni Sergeja Mašere (Vojna zona Muzil) ili kasarni 1. maj (Vojna zona Valledlunga). Manifestacija je imala ideološki predznak jedinstva naroda i njegove vojske pa su pozivani predstavnici lokalne vlasti i društveno-političkih organizacija, umirovljene vojne osobe, predstavnici osnovnih i srednjih škola te građanstvo. Primjerice, za svečane obaveze 1987., komunalne službe Općine Pula su

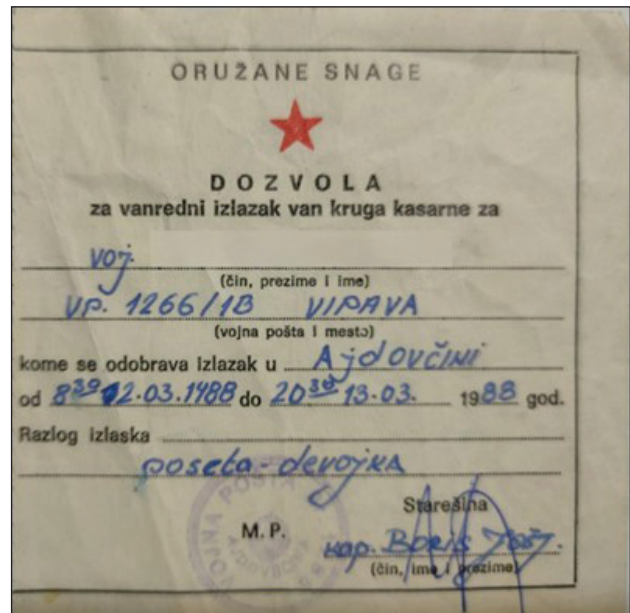
Slika 2: Ostaci ograde između turističke zone Stoja – Valovine i vojne zone Muzil (Foto: N. Vojnović).

Slika 3: Mornari JRM u razgledavanju Slavoluka Sergijeva (Izvor: Ivetić, 2005, 625).

organizirale besplatni prijevoz gostiju autobusima sa željezničkog kolodvora do kasarni na rubu grada, a cijeli je grad bio podređen toj manifestaciji (Glas Istre, 10. 1. 1987, 2; 6. 4. 1987, 1; 6. 7. 1987, 4; Ladavac, 1987, 3).¹⁵ No, za turizam je bilo značajno da je na te manifestacije pristizala rodbina i prijatelji vojnika iz različitih dijelova SFRJ i to izvanrednim kompozicijama vlakova pa se tom prilikom odobravao izlazak u grad i noćenje u turističkim objektima Pule koji su znatno povećavali promet (AHG, Registrator Posjetioци i noćenja 1977.–1992.). Procjena je da se je svečane obveze posjećivalo u prosjeku 8 000 – 10 000 domaćih gostiju (Ban, 2021; Informator 4). Posjeti rodbine i prijatelja profesionalnog vojnog osoblja u garnizonu Pula tijekom cijele godine također su doprinosili masovnosti turizma. No, s obzirom da je ta vrsta turista odsjedala u vojnim stanovima bez formalne registracije, nemoguće je procijeniti broj dolazaka, noćenja i intenzitet.

Iz svega navedenog može se zaključiti da je odnos garnizona Pula i masovnog turizma bio ambivalentan i da se tolerancija razvijala vrlo postupno. S ekonomskog aspekta, uz spomenutu najamninu

Slika 4: Primjer dozvole za noćenje vojniku (Foto: N. Vojnović).

koju je grad plaćao garnizonu (Krizmanić, 2009, 167), uočena su dobrobit jačeg punjenja proračuna, investicija i povećanja deviznog priljeva (Marinović Uzelac, 2001, 490; Duda & Stanić, 2014, 175) koji se vraćao JNA u obliku nabave strane vojne opreme i drugih benefita. Politički razlog toleriranja turizma je da je JNA kao vjerni sljedbenik ideoloških obrazaca održavala duboku povezanost s lokalnom zajednicom te je dionik šire politike otvaranja Jugoslavije prema strancima i predstavljanja zemlje kao gostoljubive i miroljubive sukladno odlukama društveno političkih organizacija.

ZAKLJUČAK

Grad Pula je od sredine 19. stoljeća oslanjajući se na prethodne tradicije postao obrambeni grad ili grad utvrda što je u morfološkoj i funkcionalno-prostornoj strukturi, ali i svakodnevnom životu stanovnika, značilo potpunu podređenost svih urbanih funkcija potrebama garnizona. Promjene državno-pravnih okvira tijekom 20. stoljeća nisu bitno utjecale na temeljno razvojno usmjerenje Pule kao velikog garnizona s prevladavajućom vojnopomorskom komponentom, ali i značajnim snagama ratnoga zrakoplovstva i kopnene vojske. U tu svrhu sagrađeni su deseci grupa vojnih objekata i građevina te su trajno zaposjednute značajne gradske površine s ekskluzivnom vojnom namjenom i striktnim ograničenjima pristupa. Garnizon JNA u Puli osnovan 1947., preuzeo

¹⁵ Glas Istre, 10. 1. 1987: Zavjet domovini, 2; Glas Istre, 6. 4. 1987: Zavjet domovini, 1; Glas Istre, 6. 7. 1987: Položena svečana obaveza, 4.

je sve funkcionalne-prostorne zone iz prethodnih razvojnih razdoblja podređujući grad potrebama oružanih snaga. Takvo favoriziranje garnizona uz prateću komplementarnu industriju je na svim razinama bitno ograničilo druge razvojne mogućnosti Pule uključujući i turizam. Premda su sve dotadašnje vlasti raznovrsnim inicijativama pokušale otvoriti razvojne perspektive turizmu, tek su prekretničke odluke jugoslavenskih društveno-političkih organizacija u razdoblju od 1960. do 1969. potaknule njegov razvoj na primorju uključujući i priobalne gradove s velikim garnizonima. Temeljem smjernica strateških nacionalnih, regionalnih i općinskih prostornih planova pristupilo se intenzivnoj izgradnji turističke infrastrukture i smještajnih kapaciteta u hrvatskom priobalju. U slučaju Pule ovakav pristup bio je ogroman prostorni i geopolitički izazov, jer

su turizam, razvojno oslonjen na model *Sunce i more* i garnizon JNA pretendirali na iste obalne zone grada. JNA je vrlo sporo i uz brojne kompromise prepustio južne dijelove grada turističkoj izgradnji. Uvažavajući svu kompleksnost, geopolitički značaj i prevladavajuća ideološka obilježja garnizona JNA može se utvrditi da je, zanemare li se sporadični nesporazumi na granicama vojnih i turističkih zona, on pozitivno utjecao na razvoj masovnog turizma u Puli u razdoblju od 1965. do 1990. Posjećivanje turističkih atrakcija, ugostiteljskih i smještajnih objekata od strane pripadnika garnizona tijekom cijele godine te znatan udio noćenja domaćih turista upućuje da je garnizon brojnošću, ali i postupnim relaksiranjem pristupa doprinosa omasovljenju turizma i pozicioniranju Pule u sam vrh hrvatskog turizma toga doba.

GARNIZIJA JUGOSLOVANSKE LJUDSKE ARMADE IN RAZVOJ MNOŽIČNEGA TURIZMA
V MESTU PULJ MED LETI 1965 IN 1990

Nikola VOJNOVIĆ

Univerza Juraja Dobrile v Pulju, Zagrebačka 30, 52100 Pulj, Hrvaška
e-mail: nvojnov@unipu.hr

POVZETEK

Članek raziskuje odnos med puljsko garnizijo Jugoslovanske ljudske armade in širjenjem množičnega turizma v obdobju med letoma 1965 in 1990. Od avstrijske do jugoslovanske dobe je bil turizem v funkcionalno-prostorski in morfološki strukturi mesta podrejen potrebam garnizije. Analiza prostorske dokumentacije in drugih virov je pokazala, da je garnizija zasedala četrtino mestnega območja. V skladu z usmeritvami državnega in istrskega prostorskega načrta iz šestdesetih let 20. stoletja se je turizem razširil v obdobju 1970–1990. To širjenje je bilo posledica tega, da je JLA južne dele obalnega območja prepustila razvoju turizma, zaznamovali pa sta ga intenzivna gradnja nastanitvenih objektov in stalno povečevanje števila nočitev. Zaradi prostorskih omejitev so bile turistične znamenitosti in nastanitvene zmogljivosti v neposrednem stiku z vojaškimi conami. Ti stiki so občasno povzročali manjše incidente med turisti oziroma domačini in vojaškimi patruljami. Kljub temu je številčno osebje garnizije na več načinov prispevalo k razvoju turizma. Vojaško osebje je bilo motivirano, da je v prostem času obiskovalo številne turistične znamenitosti, restavracije in nastanitvene zmogljivosti. Slovesna prisega novih vojakov, poseben vojaški dogodek, ki je potekal štirikrat letno in privabil več tisoč obiskovalcev, je prispevala k povečanju števila domačih nočitev v mestnih hotelih. Ti prispevki garnizije so neposredno vplivali na povečanje števila turističnih nočitev, po katerih je bil Pulj ob koncu raziskovalnega obdobja peta najpomembnejša destinacija na Hrvaškem.

Ključne besede: Garnizija Pula, Jugoslovanska ljudska armada, vojaški objekti, masovni turizem, nastanitvene kapacitete

IZVORI I LITERATURA

AHG – Arhiv Arena Hospitality Group (AHG), Registrator Posjetioci i noćenja 1977.–1992., Pula, Arena Hospitality Group.

UOUIRP VPS Pula – Arhiv Upravnog odjela za urbanizam, investicije i razvojne projekte grada Pule, Pula (UOUIRP). Pregled situacija po grupama objekata visokogradnje na sektoru VPS Pula (VPS Pula).

UOUIRP Garnizon Pula – UOUIRP. Tehničke knjižice nepokretnosti, Visokogradnja, Garnizon Pula (Garnizon Pula).

Ashworth, Gregory (1991): War and the City. London, Routledge.

Ban, Barbara (2021): Muzil: Zabranjeni pulski vojni „grad“. <https://www.helloistria.com/mjesta/muzil-zabranjeni-pulski-vojni-grad/> (zadnji pristup: 2025-27-03).

Bebler, Anton (1985): Razvitak jugoslavenske vojne doktrine. Politička misao, 22, 4, 123–141.

Blažević, Ivan (1977): Pula – etape razvoja i funkcije. Geografski horizont, 23, 3–4, 1–9.

Blažević, Ivan (1984): Turizam Istre. Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske.

Blažević, Ivan (1987): Povijest turizma Istre i Kvarnera. Opatija, Keršovani.

Borščak, Izidor (1966): Moj garnizon Pula. Pula, V.P. 1159.

Buršić, Herman (2011): Od ropstva do slobode: Istra 1918-1945. Male bilješke o velikom putu. Pula, C.A.S.H.

Butler, Richard & Tom Baum (1999): The Tourism Potential of the Peace Dividend. Journal of Travel Research, 38, 1, 24–29.

Cavrić, Branko (2013): Planning Guidelines for Developing Competitive and Sustainable Tourism City: The Case of Pula, Croatia. U: Krbec, Denisa (ur.): Sustainable Tourism: An Interdisciplinary Approach. Pula, Sveučilište Jurja Dobrile, 73–130.

Childs, John (1997): A Short History of the Military Use of Land in Peacetime. War in History, 4, 1, 81–103.

Čurić, Zoran (1996): Turističko-geografske značajke primorskih županija u turističkoj ponudi Hrvatske. U: Pepeonik, Zlatko (ur.): 1. hrvatski geografski kongres – zbornik radova. Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, 317–325.

Dimitrijević, Bojan (2008): Organizacija Jugoslavenske narodne armije u Hrvatskoj 1966.–1991. godine. U: Graovac, Igor (ur.): Dijalog povjesničara – istoričara 10. Zagreb, Friedrich Naumann i Dijalozi, 119–138.

Dimitrijević, Bojan (2017): Jugoslavenska narodna armija u Hrvatskoj i Sloveniji: 1945.–1968. Zagreb, Despot infinitus.

Dimitrijević, Bojan (2021): Jugoslavenska narodna armija u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj 1959.–1969. godine. Časopis za suvremenu povijest, 53, 3, 925–950.

Dota, Franko (2011): U obrani granice: jugoslaven-sko-talijanski granični spor u proljeće 1974. godine. Historijski zbornik, 64, 2, 515–548.

Duda, Igor (2010): Adriatic for All: Summer Holidays in Croatia. U: Luthar, Breda & Maruša Pušnik (ur.): Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia. Washington, New Academia Publishing, 289–311.

Duda, Igor & Igor Stanić (2014): Tanned Guardians, Followers and Pioneers: Yugoslav Directed Tourism Across Tito's Brijuni Islands. Journal of Tourism History, 6, 2–3, 174–193.

Dukovski, Darko (2000): Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943.–1955.). Pula, C.A.S.H.

Dukovski, Darko (2011): Povijest Pule: Deterministički kaos i jahači Apokalipse. Pula, Nova Istra.

Dukovski, Darko, Dukovski, Vedran & Dario Matika (2018): Istra u Domovinskom ratu 1991.–1995.: Model društvene i vojne povijesti. Pula, Nova Istra.

Dukovski, Vedran (2024): Istrani na bojišnicama širom Hrvatske. U: Buršić, Robert (ur.): Jurina i Frani-na 2025 – Istarski kalendar. Poreč, 5 do 12 d.o.o., 42–45.

Glas Istre. Pula. Glasilo SSRN Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1943–.

Grupa autora (2013): Dossier Pulska grupa, tekstovi 2007.–2012. Fantom Slobode, 1–2, 11–528.

Hrvatska enciklopedija (2025): Garnizon. <https://enciklopedija.hr/clanak/garnizon> (zadnji pristup: 2025-02-03).

Informator 1 (2025): Usmeni iskaz. Pisane zabilješke autora.

Informator 2 (2025): Usmeni iskaz. Pisane zabilješke autora.

Informator 3 (2025): Usmeni iskaz. Pisane zabilješke autora.

Informator 4 (2025): Usmeni iskaz. Pisane zabilješke autora.

Ivetić, Egidio (ur.) (2005): Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku. Rovinj, Centar za povijesna istraživanja.

Kardov, Krno (2014a): Problematika vojne prisutnosti u lokalnoj zajednici. U: Kardov, Krno & Igor Tabak (ur.): Kome propadaju bivše vojne nekretnine? Iskustva prenamjene u Hrvatskoj. Zagreb, Centar za mirovne studije i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 15–26.

Kardov, Krno (2014b): Muzil: moja vizija, moji snovi. U: Kardov, Krno & Igor Tabak (ur.): Kome propadaju bivše vojne nekretnine? Iskustva prenamjene u Hrvatskoj. Zagreb, Centar za mirovne studije i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 99–135.

Kovačev, Simenon, Matijaščić, Zdenko & Josip Petrović (2006): Nastavno-obrazovni resursi i kapaciteti JNA. Polemos, IX, 17, 45–76.

Kozličić, Mithad (1985): Moj garnizon Pula. Split, Vojna štamparija.

Kranjčević, Jasenka (2021): Turističko i prostorno planiranje u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1960-ih. Časopis za suvremenu povijest, 53, 3, 1183–1208.

Krizmanić, Attilio (1976): Glavna razdoblja prostornog oblikovanja Pule. Istra 14, 3–4, 63–74.

Krizmanić, Attilio (2005): Prostorni razvitak austrijske Pule. U: Bertoša, Miroslav & Elmo Cvek (ur.): Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti. Pula, C.A.S.H., 113–192.

Krizmanić, Attilio (2008): Pulska krana: pomorska tvrđava Pula – fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja, Knjiga 2. Žminj, Čakavski sabor.

Krizmanić, Attilio (2009): Pulska krana: pomorska tvrđava Pula – fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja, Knjiga 1. Žminj, Čakavski sabor.

Ladavac, Pjer (1987): Najsvečaniji čin patriotizma. Glas Istre, XLIV, 232, 5. 10. 1987, 3.

Lazar, Božidar (1980): Novi urbani razvoj Pule u kontekstu veza i ishodišta iz prošlosti, posebno od industrijske civilizacije u Austro-Ugarskoj. Prilozi o zavičaju 1, 187–198

Lee, Seungwoo, Kline, Carol & Gyumin Lee (2014): Perceived Impact of a Naval Base on a Tourism Destination. Asia Pacific Journal of Tourism Research, 19, 7, 823–845.

Mandić, Davor (2005): Pula u Drugome svjetskom ratu: (Saveznički zračni udari). Nova Istra, 4, 32, 115–129.

Mandić, Davor (2015): Austrougarska Pula – grad kojem su zavidjeli. Pula, Istarska županija.

Marijan, Davor (2001): Jugoslavenska narodna armija u agresiji na Republiku Hrvatsku 1990.–1992. godine. Časopis za suvremenu povijest, 33, 2, 289–319.

Marijan, Davor (2002): Oružane snage SFRJ u izvanrednim prilikama. Časopis za suvremenu povijest, 34, 2, 339–374.

Marijan, Davor (2003): "Jedinstvo" – Posljednji ustroj JNA. Polemos, VI, 11–12, 11–47.

Marijan, Davor (2006): Jugoslavenska narodna armija – važnija obilježja. Polemos, IX, 17, 25–44.

Marijan, Davor (2008): Sudionici i osnovne značajke rata u Hrvatskoj 1990.–1991. Časopis za suvremenu povijest, 40, 1, 47–63.

Marijan, Davor (2021): Konceptcija općenarodne obrane i društvene samozaštite – militarizam samoupravnoga socijalizma. Časopis za suvremenu povijest, 53, 3, 953–987.

Marinović Uzelac, Ante (2001): Prostorno planiranje. Zagreb, Dom i svijet.

Marković, Jagoda (2006): Pula – K.u.K. slika grada. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 30, 215–228.

Marsetič, Raul (2006): Il porto di Pola, il Cantiere Navale Scoglio Olivi e l'Arsenale durante il periodo italiano (nel 150. anniversario della fondazione dell'Arsenale di Pola 1856–2006). Quaderni, XVII, 1, 7–114.

Marsetič, Raul (2012): Analisi dell'apparato militare austro-ungarico a Pola durante la Prima guerra mondiale. Atti, XLII, 1, 483–520.

Marsetič, Raul (2015): Le moderne strutture difensive, le basi militari e le azioni belliche nel Canale di Fasana dall'800 alla metà del '900. Atti, XLV, 1, 343–372.

Mikolić, Mario (2003): Istra 1941.–1947.: godine velikih preokreta. Zagreb, Barbat.

Nazor, Ante & Ivan Brigović (ur.) (2010): Zapovjedni vrh JNA: siječanj 1990.–svibanj 1992. Zagreb, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.

Nefat, Bruno (2004): Prostorni razvitak Arsenala i brodogradilišta u 19. i 20. stoljeću. U: Elmo Cvek & Attilio Krizmanić (ur.): Pula 3000 Pola: prilozi za povijesnu sintezu. Pula, C.A.S.H., 189–196.

Paloyo, Alfredo, Vance, Colin & Matthias Vorell (2010): The Regional Economic Effects of Military Base Realignment and Closures in Germany. Defence and Peace Economics, 21, 5–6, 567–579.

Perkov, Kristina & Tihomir Jukić (2023): Historical Development of Military Sites and their Impact on Urban and Rural Land Use in the European Context; Exploring the Social Context and Spatial Footprint. Prostor, 31, 266, 248–261.

Perović, Branko (2003): Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850.–1918). Pula, Lučka uprava.

Petrović, Tanja (2021): Heritage of Liminality: Remnants of the Military in the Istrian City of Pula in the Aftermath of Yugoslav Socialism. Colloquia Humanistica, 10, 1–21.

Prijić, Slavko (1988): Pojmovi narodna obrana i općenarodna obrana u ustavnom sistemu SFRJ. Politička misao, 25, 1, 92–97.

Razović, Mili & Renata Tomljenović (2015): Development Model of Tourism on Croatian Open-Sea Islands. Tourism: An International Interdisciplinary Journal, 63, 1, 19–36.

Republički zavod za statistiku (RZS) (1966–1991): Promet turista u primorskim mjestima/općinama. Zagreb, RZS.

RO Arenaturist (1990): Dokumentacija, sektor za plan i analizu. Pula, RO Arenaturist.

RO Puljanka (1990): Dokumentacija, sektor za plan i analizu. Pula, RO Puljanka.

Safonov, Nikola (1983): Formiranje i razvoj glavne pomorske baze austrougarske RM u Puli (1856–1918). Mornarički glasnik, XXXIII, 1, 94–102.

SSNO (1985): Savezni sekretarijat za narodnu obranu. Pravilo službe oružanih snaga. Beograd, SSNO.

Schumann, Fred (2012): Tourism and the Military Build-up on Guam: Adapting to Change. Asia Pacific World, 3, 2, 54–66.

SNOP (1967): Službene novine Općine Pula. Program razvitka Općine Pula od 1966 – 1970. godine. God. V, br. 9, Pula.

SNOP (1974): Službene novine Općine Pula. Odluka o zaštitnom obalnom pojasu Općine Pula. God. XII, br. 7, Pula.

SNOP (1984): Službene novine Općine Pula, Službeno glasilo Zajednice općina Rijeka. Rješenje o postupku organiziranja konstituiranja Radne organizacije „Nacionalni park Brioni“. God. X, br. 7, Rijeka.

SNOP (1988): Službene novine Općine Pula. Odluka o atraktivnim područjima. God. XXVI, br. 8, Pula.

Stilinović, Mladen, Cattoor, Beike & Bruno De Meulder (2014): Mapping the Realms of the Soldiers: Cartographies of Military Landscapes in Skopje and Bitola. U: International Conference Virtual City and Territory, October 2013. Roma, Università degli Studi Roma Tre, 919–929.

Šimunović, Ivo, Fredotović, Maja, Golem, Silvia & Lana Kordić (2011): Gradovi i regije hrvatskog priobalja. Zagreb – Split, Školska knjiga, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.

Tatić, Danijel (2021): Tvrđava Pula – Fortifikacijski sustav glavne austrougarske ratne luke. Zagreb, Despot Infinitus.

Taylor, Karin & Hannes Grandits (2010): Tourism and the Making of Socialist Yugoslavia: An Introduction. U: Grandits, Hannes & Karin Taylor (ur.): Yugoslavia's Sunny Side A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s). Budapest – New York, Central European University Press, 1–30.

Trogrlić, Marko & Željko Stepanić (2007): Pula kao austro-ugarska ratna luka. Školski vjesnik, 56, 1–2, 17–23.

Urbanistički institut SRH (1964): Osnovni elementi urbanističkog plana Pule. Zagreb, Urbanistički institut SRH.

Urbanistički institut SRH (1969): Regionalni prostorni plan Istre. Zagreb, Urbanistički institut SRH.

Urbanistički institut SRH (1972): Koordinacioni regionalni prostorni plan Gornjeg Jadrana. Zagreb, Urbanistički institut SRH.

Urbis 72 (1983): Prostorni plan općine Pula do 2000. godine: sažetak završnog izvještaja. Pula, Skupština općine.

Vojnović, Nikola (2002): Model geografskog istraživanja odnosa turizma i industrije na primjeru Pule. Geoadria, 7, 1, 109–125.

Vojnović, Nikola (2012a): Stagnacija turističke destinacije: primjer Pule. Hrvatski geografski glasnik, 74, 2, 113–128.

Vojnović, Nikola (2012b): Obilježja životnoga ciklusa odabranih turističkih destinacija istarskoga priobalja. Ekonomska misao i praksa, 21, 2, 751–774.

Vresk, Milan (2002): Grad i urbanizacija. Zagreb, Školska knjiga.

Vrtačnik, Katja (2005): Tourism Cycle(s) of Portorož-Portorose. Annales, Series Historia et Sociologia, 15, 1, 39–54.

Vukonić, Boris (2005): Povijest hrvatskog turizma. Zagreb, Prometej.

Vunjak, Jovo (1980): Sporo, ali dostižno. Arenaturist, VIII, 68, 6.

Zadel, Zrinka & Elena Rudan (2015): Razvoj smještajnih kapaciteta i poduzetništva u obalnom dijelu istarskog poluotoka u Hrvatskoj. U: Šuligoj, Metod (ur.): Retrospektiva turizma Istre. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 143–200.

Zavod za prostorno planiranje i pripremu zemljišta (1987): Srednjoročni plan uređenja prostora općine Pula za razdoblje od 1986. do 1990. godine. Pula, Izvršno vijeće Skupštine općine.